

بدر آمدی اجمالی بر مبانی حقوق و آزادی های فردی از منظر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

علیرضا یاری¹ (نویسنده مسئول)

دارا افتخاری ملکی²

پژمان غفوری³

چکیده

موضوع حقوق اساسی حکمرانی و قواعد حاکم بر آن، تعریف و تامین آزادی ها ، حقوق و تکالیف فردی و اجتماعی شهروندان و نهادهای اجتماعی و نیز تبیین و تضمین حدود اختیارات و تکالیف حاکمیت در چارچوب ایدئولوژی حاکم است و این رویکرد در قالب ایدئولوژی حاکم بر جامعه با محور قرار گرفتن اصالت فرد و یا جامعه به همراه نوع اقتصاد و فرهنگ در پی ریزی قانون اساسی هر دولت و ملتی خود را نشان می دهد . آنچه در این میان از اهمیت وافر برخوردار است نحوه تقابل و تعامل حاکمیت با حقوق و آزادی های فردی و اجتماعی است که در این تحقیق تاکید بر نحوه تامین فوق و آزادی های فردی است که خود را در قالب تبادل آزادانه اطلاعات ، آزادی اندیشه، آزادی بیان ، حقوق اقلیت ها و دیگر مواردی مانند حق انتخاب شغل ، مسکن ، همسر و غیره خود را نشان می دهد . در اصل دوم قانون اساسی عنوان شده است که جمهوری اسلامی ، نظامی است بر پایه ایمان به آزادی توأم با مسوولیت انسان در برابر خداست و اصول ۹ ، ۱۲ و ۱۳ قانون اساسی دیگر اصولی هستند که بر آزادی تاکید می کنند . در اصل ۹ قانون اساسی آمده است که آزادی، استقلال ، وحدت و تمامیت ارضی کشور مصون از تعرض است و هیچ شخص یا گروهی و مقامی حق ندارد به نام استفاده از یکی از آنها دیگری را محدود کند حتی با وضع قوانین و مقررات . نقطه ابهام آمیز این تحقیق آن است که دولت ها میل وافر به تحدید آزادی های فردی به نفع حاکمیت دارند و نهادهای اجتماعی که وظیفه باز نگه داشتن جامعه را بر عهده دارند در معرض محدودیت های گوناگونی قرار می گیرند و عموماً دیده می شود که دولت ها برای تثبیت و توسعه خود رفتار مضییقی نسبت به حقوق و آزادی های فردی و اجتماعی نشان می دهد و با توجه به این که حقوق و آزادی های فردی محور هر نوع آزادی و حقی است بیشتر در معرض تحدید قرار می گیرد . این پژوهش سعی دارد حدود حقوق و آزادی های فردی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را ، به همراه محدودیت های اعمال شده و دلایل مربوطه مورد ارزیابی قرار دهد .

واژگان کلیدی : حاکمیت، آزادی فردی ، دولت ، تحدید، حقوق اساسی.

پژوهشگر و نویسنده مسائل حقوقی
پژوهشگر دکتری حقوق عمومی دانشگاه تهران
پژوهشگر دکتری حقوق عمومی و مدرس دانشگاه

مقدمه :

از آن جایی که یکی از بخش‌های مهم قانون اساسی هر کشوری، بخش حقوق و آزادی‌های اساسی مردم است، این بخش مهم‌ترین رکن هر قانون به شمار می‌آید، زیرا در این بخش است که اسب سرکش قدرت با لجام قانون اساسی محدود می‌شود و رابطه‌ی افراد با دولت مشخص می‌گردد. بر این مبنا حقوق ملت، از مباحث محوری نظام‌های سیاسی است که در قانون اساسی نظام‌های سیاسی بر آن تأکید می‌شود و کشورهای مختلف جهان می‌کوشند آن را سرلوحه‌ی قانون اساسی و درخشان‌ترین فصل آن قرار دهند. به همین دلیل، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، نیز اصول متعددی را به حقوق و آزادی‌های فردی، اجتماعی، قضایی و امنیتی مردم اختصاص داده است. از آن جایی که آزادی از محورهای اساسی و از آرمان‌ها و اهداف اصلی انقلاب اسلامی ایران بوده است. حق آزادی و امنیت شخصی در زمره حقوق طبیعی است و از مباحث بسیار مهم حوزه عدالت کیفری تلقی می‌شود. این حق مبنای حمایت از افراد در برابر سلب خودسرانه آزادی و هم چنین قانونی نمودن دستگیری و بازداشت است. حق آزادی و امنیت شخصی از حق‌های اولیه و از شرط‌های زیربنایی برای نیل به دیگر آزادی‌ها و حق‌ها است؛ چراکه در شرایط فقدان آزادی جسمانی و وجود تهدیدات امنیتی، امکان برخورداری از سایر حقوق و آزادی‌ها متزلزل می‌گردد. در واقع، بهره‌مندی از حقوق بشر در بستر حق‌های زیربنایی هم چون حق حیات و حق آزادی و امنیت شخصی میسر خواهد بود.

گفتار اول: تعریف حقوق اساسی

بند اول : تبیین مفهوم و اهمیت حقوق اساسی در قانون اساسی

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران عالی‌ترین سند حقوقی کشور و راهنمایی برای تنظیم قوانین دیگر است. قانون اساسی تعریف‌کننده اصول سیاسی، ساختار، سلسله مراتب، جایگاه، و حدود قدرت سیاسی دولت یک کشور، و تعیین و تضمین‌کننده حقوق شهروندان کشور است. از جمله حقوق‌های شهروندی، آزادی در چهارچوب حقوق اساسی هر شهروند در قانون اساسی جمهوری اسلامی است. حقوق اساسی عبارت است از آن رشته‌ای از حقوق که شکل حکومت و سازمان‌ها و نهادهای سیاسی، وظایف و اختیارات قوای عالی، روابط نهادها و قوای مزبور و همچنین حقوق عمومی افراد را که دولت مکلف به احترام آنهاست مشخص می‌نماید. موضوع حقوق اساسی بررسی پدیده‌های پذیرفته شده و رایج سیاسی با شیوه‌های حقوقی است. به نظر برخی، حقوق اساسی قواعدی حقوقی است که بر پایه آن‌ها قدرت سیاسی مستقر می‌شود، فعالیت می‌کند و انتقال می‌یابد. برخی نیز، با تأکید بر آزادی، آن را «تکنیک آزادی» تعریف کرده‌اند.¹ در واقع، قواعد حقوق اساسی، مجموعه راهکارهایی برای رفع تناقض میان حقوق فرد و جامعه است. به تعبیر دیگر، حقوق اساسی متکفل ایجاد سازگاری میان آزادی و قدرت است.^{2 3} به نظر میرسد حقوق اساسی خط مشی تعیین‌کننده حدودات جامعه و فرد و از طرفی دیگر نیز مطالبه‌کننده از قانون اساسی جهت آزادی‌های جامعه و فرد است.

بند دوم: آزادی‌های فردی

آزادی از نظر اصطلاحی به عدم وجود موانع و یا برداشتن موانع در مسیر تحقق آرزوها و اهداف انسان گفته می‌شود. آزادی تفاسیر متفاوت و معانی با دیدگاه‌های مختلفی دارد. اولین آزادی بنیادین جهان، از پروردگار بر انسان نازل گردیده است که به او اراده و اجازه‌ی حیات داده است. پس از آن و در سیر تاریخی همواره اعتقاد و اتکاء بر آزادی‌های فردی در جهان و جوامع ملل مختلف وجود داشته است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و با تهیه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به منظور پاسداشت از حقوق شهروندی و ملت، درخصوص آزادی، حقوقی به هر فرد ایرانی قائل شده و او را محترم شمرده است. در نگاهی به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، در اصل دوم، ماده ششم،⁵ یکی از ویژگی‌های جمهوری اسلامی، ایمان به «کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توأم با مسئولیت او در برابر خدا» ذکر شده است. و در اصل سوم، ماده هفتم،⁶ جزو وظایف دولت جمهوری اسلامی ایران، «تأمین آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در حدود قانون» می‌باشد و در اصل نهم⁷ نیز بر مجاز نبودن فرد یا گروه یا مقامی برای سوء استفاده از آزادی، تأکید به عمل آمده است.

گفتار دوم: مبانی حقوق و آزادی های فردی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

بند سوم: تأکید بر اسلامی بودن حکومت

در حکومت و جامعه اسلامی، آزادی جلوه و معنای تازه ای پیدا کرده است بدین معنا که می‌توان گفت براساس آموزه های دینی و قرآنی، اولین منشأ آزادی، پروردگار جهانیان است که به مخلوق خود اختیار، حق زیستن و حق انتخاب نائل کرده است.

آزادی، از امانت‌ها و موهبت‌های الهی است که خدای متعالی در انسان به ودیعه نهاده⁸⁻⁹ تا به واسطه آن، به حیات اصیل در حوزه انسان گام‌نهد؛¹⁰

خود را از قیدهای درونی و بیرونی خلاص کند و از بردگی نفس، به بندگی حق نایل شود؛¹¹ پس خداوند، آفریدگار انسان و همه شئون او از جمله آزادی است و انسان در برابرش، نه تکوینی و نه تشریعی آزاد نیست.¹²

بدین حال، انسان به اراده خداوند از دونوع آزادی برخوردار است :

بند چهارم : حقوق و آزادی های تکوینی

بدین معنا که در نظام آفرینش، برای انتخاب راه و عقیده مجبور نیست و در صدور یا ترک فعل و رجحان یکی برای رسیدن به غرض خاص آزاد است؛ بدون این‌که عوامل یا موانع طبیعی یا ماورای طبیعی او را مجبور سازند¹³ و این، همان اختیار فلسفی است که انسان از آن برخوردار است؛ ولی در مباحث حقوقی، این نوع آزادی مورد نظر نیست، و فقط به صورت مبنا و منشأ آزادی مورد توجه است.¹⁴⁻¹⁵

بند پنجم : حقوق و آزادی های تشریعی

بدین معنا که او می‌تواند از حقوق فطری خویش بدون دخالت قدرت قاهره‌ای از خارج، بهره‌مند شود و خود را انتخاب‌گر اصلی بداند. این آزادی که درباره جامعه و از نوع آزادی حقوقی و اجتماعی که افراد اجتماع از آن جهت که عضو یک جامعه هستند و می‌خواهند با یکدیگر زندگی کنند باید اختیاراتی را در اعمال یکدیگر قائل باشند و بدان احترام گذارند، شمرده می‌شود و همان امکان بهره‌وری معقول از مواهب اختیار تکوینی و فلسفی است، یکی از اساسی‌ترین و زیباترین حقوق برای آدمیان دانسته شده که خداوند حراست آن را به واسطه شرع و دین و اعتقاد به خدا و معاد بر عهده انسان گذاشته است تا از این طریق خود را به حیات معقول و هدفمند برساند.¹⁶

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، به عنوان اساس و مادر تمامی قوانین موجود در ایران اسلامی است، از قواعد و حاکمیت اسلام منشأ گرفته و پیروی می‌کند. دین مبین اسلام براساس آموزه های قرآنی، در بعضی از موارد خود حکم صادر کرده و به پرهیزکاری دعوت می‌کند. خاطیان سرپیچ کننده از قرآن کریم، مطابق با مواد قانون مجازات اسلامی در حدود اسلام مجازات می‌شوند و قانون مجازات اسلامی از قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران الهام می‌گیرد. چارچوب و موازین شهروندی و حقوق طبیعی عامه از هر قبیل که باشد مانند رنگ، پوست، نژاد، قوم و قبیله، فرهنگ و آداب و رسوم و... مورد احترام کامل قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران است و عدالت گفته شده برگرفته از آیات آسمانی است و یکی از مصادیق عدالت اجتماعی مفهوم آزادی و حدودات آزادی شهروندی است که بارها و به کرات در دین مبین اسلام و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران از آن سخن به میان آمده است.

گفتار سوم : تحقق حقوق و آزادی های فردی در عمل

بند ششم : مسئولیت دولت

بدون شک اجرای آنچه که تحت عنوان حقوق و آزادی های فردی و عامه تصور می‌گردد بدون عدالت معنایی ندارد و محقق نمی‌شود. در عصر حاضر، یکی از عوامل تحقق عدالت و صیانت از آن، توجه و درنظر گرفتن مفاهیم و معیارهای حقوق شهروندی و عامه است.¹⁷ حقوق شهروندی و عدالت رابطه مستقیم و موثری در ایجاد برابری اجتماعی دارند و بدون همدیگر محقق نخواهند شد.

وظیفه احیای حقوق عامه و گسترش عدل و آزادی و حقوق شهروندی، بر عهده دستگاه های قضایی کشور است. احاله این مهم صرفاً به یک قوه حاکمیتی کشور، به معنای نادیده گرفتن باقی قوه های حاکمیتی بالاخص قوه مجریه است. رئیس جمهور وظیفه اجرای قانون اساسی را دارد و می‌بایستی زمینه های تحقق آن را فراهم نماید هرچند که در قانون اساسی

جمهوری اسلامی ایران به موضوع تفکیک قوا اشاره شده است اما زمینه ساز ظهور گسترش عدل و آزادی و برخورداری از منافع اجتماعی ملت، بر عهده رئیس جمهور است.

گفتار چهارم: منشور حقوق شهروندی بند هفتم: حق حیات، سلامت و کیفیت زندگی

مطابق ماده ۲ منشور حقوق شهروندی^{۱۸}، شهروندان ساکن در جمهوری اسلامی ایران حق برخورداری از زندگی شایسته و لوازم آن همچون آب بهداشتی، غذای مناسب، ارتقای سلامت، بهداشت محیط و... را دارند. در ماده ۳ حق حیات، سلامت و کیفیت زندگی^{۱۹} برای زنان و بانوان از حق برخورداری خدمات پزشکی مناسب، برنامه ها و تسهیلات پزشکی، مشاوره مناسب برای تأمین سلامت زندگی و... را در زمان بارداری قائل شده است. ماده ۴ حق حیات، سلامت و کیفیت زندگی در منشور حقوق شهروندی از حقوق کودکان برای امنیت اجتماعی آنان صرف نظر از تبعیض جنسیتی، آزار و بهره کشی مصون از آنان، حقوق برخورداری از حمایت های اجتماعی من جمله در حوزه سلامت، خدمات بهداشتی، درمانی و... را قائل شده است.

بند هشتم : حق آزادی و امنیت شهروندی

مطابق ماده ۱۲ حق آزادی و امنیت شهروندی منشور حقوق شهروندی «آزادی های فردی و عمومی شهروندان مصون از تعرض است هیچ شهروندی را نمی توان از این آزادی ها محروم کرد. محدود کردن این آزادی ها تنها به قدر ضرورت و به موجب قانون، صورت می گیرد.»

در ماده ۱۳ منشور حقوق شهروندی، «هر شهروندی حق دارد از امنیت جانی، مالی، حیثیتی، حقوقی، قضایی، شغلی اجتماعی و نظایر آن برخوردار باشد. هیچ مقامی نباید به نام تأمین امنیت حقوق و آزادی های مشروع شهروندان و حیثیت و کرامت آنان را مورد تعرض و تهدید قرار دهد. اقدامات غیرقانونی به نام تأمین امنیت عمومی به ویژه تعرض به حریم خصوصی مردم ممنوع است.»

در ماده ۱۴ منشور حقوق شهروندی عنوان می شود: «شهروندان حق دارند در صورت تعرض غیرقانونی به آزادی و امنیت خود در حداقل زمان ممکن و با نهایت سهولت به مراجع و مأموران تأمین کننده امنیت عمومی دسترسی داشته باشند مراجع و مأموران مذکور باید بدون وقفه و تبعیض و متناسب با تعرض یا تهدیدی که متوجه شهروندان شده است و با رعایت قوانین خدمات خود را ارائه دهند.»

بند نهم : حق آزادی اندیشه و بیان

مطابق ماده ۲۵ منشور حقوق شهروندی: « شهروندان از حق آزادی اندیشه برخوردارند. تفتیش عقاید ممنوع است و هیچکس را نمی توان به صرف داشتن عقیده ای مورد تعرض و مؤاخذه قرار داد.»
با توجه به ماده مذکور، حق آزادی اندیشه برای هر شهروند مجاز و محترم شمرده شده است و هیچکس حق تعرض، اعتراض و تفتیش عقاید دیگران را ندارد، هر شهروند در برابر عقاید خود مختار است.

در ماده ۲۶ منشور حقوق شهروندی عنوان می شود: « هر شهروندی از حق آزادی بیان برخوردار است این حق باید در چارچوب حدود مقرر در قانون اعمال شود. شهروندان حق دارند نظرات و اطلاعات راجع به موضوعات مختلف را با استفاده از وسایل ارتباطی، آزادانه جستجو، دریافت و منتشر کنند دولت باید آزادی بیان را به طور خاص در عرصه های ارتباطات گروهی و اجتماعی و فضای مجازی از جمله روزنامه، مجله، کتاب سینما، رادیو تلویزیون و شبکه های اجتماعی و مانند اینها طبق قوانین تضمین کند.»

مستنداً به ماده ۲۷ منشور حقوق شهروندی: «شهروندان حق دارند اندیشه، خلایقیت و احساس خود را از طرق مختلف آفرینش فکری، ادبی و هنری با رعایت قوانین و حقوق دیگران بیان کنند.»

ماده ۲۸ منشور حقوق شهروندی: «شهروندان از حق نقد، ابراز نارضایتی دعوت به خیر نصیحت در مورد عملکرد حکومت و نهادهای عمومی برخوردارند. دولت موظف به ترویج و گسترش فرهنگ انتقاد پذیری، تحمل و مدار است.»

در ماده ۲۹ منشور حقوق شهروندی دولت از آزادی استقلال، تکرر و تنوع رسانه ها در چارچوب قانون حمایت می‌کند. هیچ مقامی حق ندارد برخلاف موازین قانونی برای انتشار یا عدم انتشار اطلاعات یا مطالب درصدد اعمال فشار بر مطبوعات و سایر رسانه ها برآید یا به سانسور یا کنترل نشریات و سایر رسانه ها مبادرت نماید.»

در منشور حقوق شهروندی از حقوق عامه بسیاری من جمله: «حق کرامت و برابری انسانی، حق مشارکت در تعیین سرنوشت، حق اداره شایسته و حسن تدبیر، حق دسترسی به اطلاعات، حق دسترسی به فضای مجازی، حق تشکیل تجمع و راهپیمایی، حق تابعیت اقامت و آزادی رفت و آمد، حق تشکیل و برخورداری از خانواده، حق برخورداری از دادخواهی عادلانه، حق دسترسی و مشارکت فرهنگی، حق آموزش و پژوهش، حق محیط زیست سالم و توسعه پایدار، حق صلح امنیت و اقتدار ملی.» سخن آورده شده است. موارد مذکور در منشور حقوق شهروندی، از حقوق عامه و آزادی های شهروندان ایرانی به تفصیل سخن برآورده است.

موانع و راهکارهای توسعه ی حقوق و آزادی ها²⁰:

- ضعف، بعضاً عدم کارایی قوانین و مقررات در سلسله مراتب هنجارها و عدم اهتمام جدی به اصلاح یا تقویت آن ها
- نگاه سنتی و محافظه کارانه در اداره و راهبری تاریخی کشور و لحاظ نمودن نیازمندی های به روز مردم
- کاستی های فرهنگ اجتماعی در کشور
- عدم برنامه ریزی استراتژیک، سیاستگذاری نادرست، اندیشه ی سیاسی مخرب و سیاست زدگی، فقدان کمیته ی سناریونویسی
- عدم درک صائب در قبال توسعه و ضرورت های آن
- بعضاً وجود نگاه های ایدئولوژیک رادیکال و افراطی در قبال حقوق و آزادی ها
- عدم حاکمیت کامل اصل "حاکمیت قانون" در اجرای حقوق فصل سوم قانون اساسی
- عدم توجه به مولفه ها و آموزه های حقوق طبیعی در اجرای حقوق و آزادی ها
- گسستگی و جدال میان عقلانیت با ایدئولوژی در بحث آزادی ها
- تمرکز قدرت و یکدست شدن نهادهای اجرایی و نظارتی
- اعتماد نامناسب به مردم
- شکل گیری نامناسب نظریه ی سیاسی و تمدن سازی
- ناکارآمدی سیاست های اعمال شده در مقام اجرا
- سرازیر شدن امر سیاسی به درون حوزه های اقتصادی، فرهنگی، پزشکی، زیست محیطی و...
- در حوزه ی شهروندی: خلیقات و ویژگی های فرهنگی و نوع نقش آفرینی و احساس مسئولیت اجتماعی کم شهروندان
- در جامعه مانند خرافه گرایی، دوری از عقلانیت، انفعال شهروندان و عدم مطالبه گری نسبت به حقوق اولیه ی خود
- انسان را محور توسعه ندانستن
- عدم شفاف سازی حقوق و وظایف شهروندان
- ضعف نهادهای مدنی، سمن ها و احزاب سیاسی
- اعتقاد ضعیف به مبحث "تحرز"
- نگاه سنتی، محافظه کارانه و غیر علمی به موضوع

- حب قدرت و میل به حفظ آن
- عدم توجه عینی و واقعی به اصل تفکیک قوا و عدم بکارگیری نظارت های لازم پیش بینی شده از جمله کمیسیون اصل

90

- تبعیض منفی و عدم تقویت تبعیض مثبت
- فاصله ی طبقاتی جامعه و عدم تمایل به علم آموزی
- عدم وجود مکانیزم شایسته ی پاسخگویی در کشور
- ضعف سازوکارهای نظارت مردمی بر تمثیت امور
- پروسه ی طولانی مدت صدور مجوز نشریات در وزارت فرهنگ و ارشاد و محدودیت های مبتلا به مطبوعات
- دخالت بلاوجه مقامات و ماموران دولت به معنای عام در حریم خصوصی افراد
- تجاوز از حدود و ثغور قانونی صلاحیت ها با تفاسیر موسع
- ضعف سازمان قضایی نیروهای مسلح در برخورد قانونی با ضابطان و ماموران نیروهای مسلح و سایر ماموران وزارتخانه های متولی امر
- تقویت نگاه حمایت از تصمیمات مقامات و ماموران دولتی در قبال مردم در آرای دیوان عدالت اداری
- ضعف دیوان عالی کشور در نظارت بر حسن اجرای قانون در محاکم
- ضعف سازمان بازرسی کشور در نظارت بر حسن اجرای قانون در دستگاه های دولتی
- ضعف تعزیرات حکومتی در نظارت بر اجرای حقوق مالی مردم
- ضعف دیوان محاسبات بر نظارت مالی بر دولت
- تمدید بازداشت های موقت طولانی مدت بدون دلیل و توجیه قانونی
- عدم برخورد با بازجویان هتاک و ازاله کننده ی شخصیت و شان متهمان
- عدم رعایت تبعیت قوانین مادون از قوانین مافوق در سلسله مراتب هنجارها به خصوص تصمیمات عام الشمول
- عدم باور به حقوق شهروندی در میان برخی از مدیران دولتی

نتیجه گیری :

اهمیت موضوع حقوق و آزادی فردی از این جهت است که همانطور که می دانیم مسئله آزادی یکی از مسائل اصلی و مهم در زندگی هر انسان است و همواره در طول تاریخ انسانها برای به دست آوردن و اثبات آن تلاشهای زیادی کرده اند. انسان از بدو خلقت آزاد آفریده شده و خداوند متعال انسان را آزاد و مختار آفریده تا برای تعیین سرنوشت خود تصمیم بگیرد. اما همواره در طول تاریخ و در هر برهه از زمان این آزادی توسط عده ای دیگر از انسانها محدود و یا نقض و یا مورد تجاوز در واقع شده است.

منابع :

- ۱- ابوالفضل قاضی، حقوق اساسی و نهاد های سیاسی، ج ۱، ص ۷۹-۸۰، تهران ۱۳۸۳ ش.
- ۲- هاشمی، محمد، «از فلسفه سیاسی تا حقوق سیاسی»، ج ۱، ص ۱۹۳، نشریه حقوق اساسی، سال ۱، ش ۱ (پاییز ۱۳۸۲). ۳۹.
- ۳- گرجی، علی اکبر، «حقوق اساسی و چشم انداز کنونی آن»، ج ۱، ص ۱۷، نشریه حقوق اساسی، سال ۱، ش ۱ (پاییز ۱۳۸۲).
- ۴- ولایت فقیه، ج ۱، ص ۲۹.
- ۵- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.
- ۶- همان
- ۷- همان
- ۸- المیزان، ج ۱۰، ص ۳۷۲.
- ۹- ولایت فقیه، ج ۱، ص ۲۹.
- ۱۰- فلسفه حقوق بشر، ج ۱، ص ۱۹۷.
- ۱۱- ولایت فقیه، ج ۱، ص ۳۰.
- ۱۲- المیزان، ج ۱۶، ص ۶۸.
- ۱۳- المیزان، ج ۱۴، ص ۱۳۹.
- ۱۴- المیزان، ج ۱۶، ص ۱۱۰.
- ۱۵- المیزان، ج ۱۶، ص ۱۱۱.
- ۱۶- چهار مقاله آزادی.
- ۱۷- صدری، حمید، پایان نامه منشور حقوق شهروندی در صیانت از آزادی های عمومی، پایان نامه کارشناسی ارشد، حقوق عمومی، دانشگاه آزاد تهران مرکزی، زمستان ۱۳۹۸.
- ۱۸- منشور حقوق شهروندی.
- ۱۹- همان.
- ۲۰- عباسی، بیژن؛ عباس کیامرثی و پژمان غفوری؛ بایسته های توسعه و تضمین حقوق و آزادی ها در پرتو راهبری قانون اساسی؛ همایش ملی استاد کاتوزیان و اندیشه های حقوق عمومی، بوشهر.